

DÂRÜLFÜNÛN İLAHİYAT SEMPOZYUMU

18-19 Kasım 2009

TEBLİĞLERİ

İSTANBUL 2010

İZMİRLİ İSMÂİL HAKKI'NIN DÂRÜL-FÜNÛN İLÂHİYÂT FAKÜLTESİ MECMÛASINDA İLK DÖNEM KELÂMCILARI HAKKINDAKİ DEĞERLENDİRMELERİ

Osman DEMİR¹

Giriş

Son dönem kelâm ilminde yenilik hareketinin en önemli temsilcilerinden biri olan İsmâil Hakkı İzmirli, günün ihtiyaçlarına cevap verebilen yeni bir ilm-i kelâm tesis etmek amacıyla çağa uygun, dinamik, metot ve muhtevâda yenilikçi bir anlayışı savunmuş, bu amaçla yeni bir metodoloji oluşturmaya ve kelâmın ele aldığı konuları zenginleştirmeye çalışmıştır. İzmirli bu amaçla telif ettiği eserlerinde eski ilm-i kelâmın çeşitli dönemlerine dair önemli tespit ve tahlillerde bulunmuştur. O, ilk dönem kelâmı hakkındaki görüşlerine *Dârül-Fünûn İlâhiyât Fakültesi Mecmûası*'nda kaleme aldığı makalelerinde de yer vermiştir. Bu konuda özellikle onun ilk dönem Ehl-i Sünnet kelâmının iki önemli siması olan Bâkılânî ve Cüveynî hakkında yazdığı biyografi niteliğindeki makaleleri önemlidir. Bu hacimli makalelerinde o, mütekellimîn kelâmının bu iki önemli şahsiyetinin hayatını, fikirlerini ve dönemin düşünce hayatına olan katkılarını ortaya koymaktadır. Ayrıca İzmirli burada mütekaddimîn kelâmının, ulûhiyet, tabiat, nübüvvet vb. konulardaki görüşlerini de özetlemekte, satır aralarında kendi kanaatlerini okuyucuyla paylaşmaktadır. Böylece İzmirli biyografik makale türüne dair güzel bir örnek de sunmaktadır.

“İzmirli İsmâil Hakkı'nın *Dârül-Fünûn İlâhiyât Fakültesi Mecmûası*'nda İlk Dönem Kelâmcıları Hakkındaki Değerlendirmeleri” başlığını taşıyan tebliğimiz, genel olarak iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, İzmirli'nin kelâmcılığı kısaca özetlendikten sonra, ikinci bölümde onun bahsi geçen bu mecmûada ele aldığı makalelerinin genel bir tasviri yapılacaktır, ardından bu makaleleri etrafında onun ilk dönem kelâmı ve kelâmcıları hakkındaki değerlendirmelerine yer verilecektir.

A. İzmirli'nin Kelâmcılığı

Osmanlı'nın son dönemlerinde yetişen en önemli düşünürlerden olan İzmirli, felsefeden kelâma, mantıktan hukuk ve tarihe kadar bir çok alanda kalem oynatan çok yönlü bir âlimdir. Onun kelâmcılığı, daha çok bu disiplinin geçmiş birikimi ile modern ihtiyaçlar arasında rasyonel bir ilişkinin kurulması esasına dayanmaktadır. Klasik kelâmın muhtevâ ve metot itibarıyla yetersiz kaldığını düşünen İzmirli, çağın ihtiyaçlarına uygun, modern bilim ve felsefenin delilleriyle donatılmış bir kelâm ilmi meydana getirmenin gerekliliğine inanmaktadır. Bu amaçla eski kelâmda yeralan konulardan çok bunların sonuçlarının kullanılması önerisinde bulunan İzmirli, Batılı filozof ve bilim adamlarının görüşlerinin süzgece tâbî tutularak İslâm'a uygun olanlarının alınması, muhalif olanlarının ise reddedilmesi gerektiği görüşündedir. Böylece Yunan Felsefesi yerine modern Batı felsefesi ile “gerektiği ölçüde” münasebet kurulmalı, skolastik zihniyet terkedilerek metodoloji kuralları tatbik edilmelidir. İzmirli'ye göre bu değişimde kelâm ilminin ana konuları (mesâilî) ve gayeleri (makâsıd), yani vahye dayalı temelleri her zaman aynı olup değişmemekte, bu konuları izah ve ispat şekli ile bunun için kullanılan vâsıta (vesâil) ve öncüller (mebâdî) ise zaman ve ihtiyaca göre değişebilmektedir.²

İzmirli'ye göre yeni ilm-i kelâmın ilkelerinin eskilerin ilm-i kelâmından farklı olması çağın ihtiyaçlarındaki değişimin doğal bir uzantısıdır.³ Bu nedenle o bir zamanlar kelâmcıların âlemin hudûsu konusunda cevher-araz metoduna dayanan mukaddimeler ortaya koyarlarken bugün aynı amaç için Batı felsefesinin verilerinden yararlanmalarını mümkün görmektedir. Örneğin, bugün Batı filozoflarının “tabiat kanunlarının zorunsuzluğu” hakkındaki kanaatleri hissî mucizelerin imkânı için bir prensip olarak düşünülebilir. İlk dönemde özellikle Ehl-i sünnet kelâmında mucize ve tabiat kanunları arasındaki ilişkiyi izah etmek amacıyla adet prensibi icat edilmiş ve kelâmcıların büyük çoğunluğu bu ilkeye riayet etmişlerdi. İzmirli'ye göre bugün bu prensip yerine, günümüz Batı felsefesinde kullanılan zorunsuzluk ilkesini yerleştirmek mümkündür.

¹ Yrd. Doç. Dr., Çanakkale 18 Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

² İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, İstanbul 1920, s. 59. Özervarlı Said, “İzmirli İsmail Hakkı'nın Kelâm Problemleriyle İlgili Görüşleri”, *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu*, Ankara 1996, s. 109-110.

³ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, I, 3, 6-8. İzmirli'nin yeni ilmi kelâm anlayışının tahlili için bk. Adnan Bülent Baloglu, “İzmirli İsmail Hakkı'nın Yeni İlm-i Kelâm Anlayışı” *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu*, Ankara 1996, s. 93-107.

İzmirli'ye göre kelâm ilmi ilimlerin en şerefliisidir. Onun asıl kıymet ve mevkisi, konusunun genel olmasına, meselelerinin yüceliğine, delillerinin kuvvetine ve gayesinin şerefine bağlıdır. Çünkü konusu her şeyi kapsayan malum olması itibarıyla umûmî, Allah'ın zâtı ve sıfatları meselelerini kapsaması yönüyle de meselelerin en yücesidir. Delilleri nakil ile kuvvetlendirilmiş kesin akli önermeler olması itibarıyla da en şerefli gayelerdir.⁴ Ayrıca kelâm ilmi; istidlâl ve nazar, his ve tecrübe, haber ve rivayet, vahiy gibi bütün ilmî metotları da gözönüne almaktadır. Ancak kelâmcıların hissî delillere dayanması her şeyi akli tasavvurla ilişkilenen şeylere indirgeyen idealizmden ve akıl yerine ilhamı esas alan sezgicilerden başkadır. Bu nedenle, his ve akli esas kabul eden, aklın vahiy nuruyla kuvvetlendiğine inanan bir disiplin olan kelâm ilmi tam anlamıyla bir denge unsurudur.

İzmirli'ye göre kelâmı diğer disiplinlerden ayıran önemli bir fark; onun varlıklardan felsefi aklın kurallarıyla kayıtlı maddesiz İslâm kuralları üzere bahsetmesidir. Bu noktada müspet ilimlerin bahsettiği varlık ile felsefe ve kelâmın bahsettiği varlık arasında temel bazı farklar vardır. Müspet ilimler, sınırlı varlığın, felsefe ve kelâm ise mutlak varlığın hallerinden bahsetmektedir. Mevcûdun hallerinden sırf mevcûd olması hasebiyle bahseden felsefe de kelâmdan farklıdır. İzmirli'ye göre kelâmcıları ve filozofları birbirinden ayıran en temel fark, kelâmcılar sem'î delili kesin delil olarak kabul edip, zan ve şüphelerden uzak olan vahiy ile re'yi birleştirirken, filozofların sem'î delili kesin delil olarak kabul etmeyip sadece re'yle yetinmeleridir.⁵ Kelâm ve felsefe birbirlerinden amaçları ile de ayrılırlar. Kelâmcıların amacı İslâm inançlarını karışıklıklardan korumak, muhaliflerin içyüzünü ortaya koymak, felsefi düşünceler arasındaki çelişki ve tutarsızlıkları cedel metoduyla açığa çıkarmak, filozoflarınki ise hakikate ulaşmak için İslâm düşüncesini felsefe alanına yaklaştırmaktır. Kelâmcılar bilgi kaynağı olarak duyuları, akli ve nakli kabul etme konusunda Selefilerle uyarken, akli çözüm sürecinde naslara yer verme ve Tanrı'nın ispatı konusunda hudûs deliline itibar etme konularında ise onlardan ayrılırlar.⁶

Akâide felsefi yöntemleri tercih etmediğini, tartışmalı meselelerde Selefîyye'nin yolunu izlediğini, inanç konularında vahye bağlı kaldığını, sadece kalben mutmain olmak ve inkârcılara cevap vermek amacıyla akli istidlalleri kullandığını belirten İzmirli, görüşlerine ön yargıya dayanan bir kuşkuyla bakılmasını haksız bulmaktadır. İzmirli, Selef ekolüne meyilli tenkitçi bir İslâm âlimi, ilmî konularda ise rasyonel düşünen, ruh-beden ilişkisinde düalizmi savunan ve idealizmi realizme tercih eden bir düşünürdür.⁷ O, ele aldığı konularla ilgili zihinlerde şüphe uyandırmak yerine kısa ve kesin hükümlere ulaşmayı seven, kavramlar arasında çeşitli benzetme ve sınıflamalar yoluyla sentezlere varmaya çalışan bir ilim adamıdır.⁸

İzmirli kelâmın klasik konuları hakkında ise özetle şöyle düşünmektedir. O isbât-ı vâcip delilleri konusunda belirli bir tespitte bulunmaz, ancak kolay anlaşılması sebebiyle fitrat delilini halk için daha uygun bulur. Diğer deliller hakkında ortaya atılan eleştirilerin ise haksız olduğunu söyler. O, Allah'ın sıfatları konusunda selef tavrını tercih ederken, sıfatların yalnızca Allah tarafından bilinebileceğini ve bu konuda yapılan tevilleri hoş karşılamadığını belirtir. Kader meselesindeki tartışmalara girmeyen İzmirli, bu konudaki bazı yanlış anlamalara işaret etmekle yetinir. İzmirli nübüvvetin ispatı konusunda daha çok sosyolojik gerçekleri vurgulamakta, hissî mucizelerin imkânını da kabul etmekle beraber herkese hitabeden akli mucizelerin daha geçerli olduğunu ön plana çıkarmaktadır. İzmirli ahiretle ilgili konulara eserlerinde fazla yer vermemekle birlikte azabın ebediliği hakkında çoğunluğun benimsediği görüşe katılmaz.⁹

B. İzmirli'nin Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmûası'ndaki Makaleleri

1924-1933 yılları arasında yayınlanan *Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmûası*, içerik bakımından daha çok kelâmî ve felsefi yazıların ağırlıkta olduğu bir dergi görünümündedir. İlmî üslûbun son derece dikkatli kullanılması bakımından başarılı olarak sayılabilen bu dergi, fakültenin kapatılmasıyla birlikte son bulmuştur.¹⁰ Dergide en çok yekûn tutan makaleler İslâm felsefesine aittir. Burada özellikle İzmirli İsmail Hakkı'nın İslâm toplumunda felsefi geleneğin oluşumuna dair kaleme aldığı makaleler serisi oldukça önemlidir. Onun "İslâm'da Felsefe Cereyanları"

⁴ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, I, 10.

⁵ İzmirli, *Muhassalât-ı Kelâm ve'l-Hikme*, İstanbul 1917, s. 24.

⁶ İzmirli, *İslâm'da Felsefe Akımları*, (haz. Ahmet Özalp), İstanbul 1995, s. 23-25.

⁷ Celaledin İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, İstanbul 1946, s. 27-29.

⁸ Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1966, s. 458.

⁹ Hizmetli, Sabri, *İsmail Hakkı İzmirli*, Ankara 1996, s. 55-60; Özervarlı, Said, "İzmirli-İsmail Hakkı", *DİA*, XXIII, 533-534, İstanbul, 2001.

¹⁰ Derginin şekil ve muhteva açısından değerlendirmesi için bk. Er, Hamit, *İstanbul Dârü'l-Fünûnu İlahiyat Fakültesi Mecmûası Hoca ve Yazırları*, İstanbul 1993, s. 32-51.

adını taşıyan bu makalesi derginin en uzun serisini oluşturmuş, toplam dört yılda on dört sayı devam etmiştir.¹¹ Dönemine göre oldukça özgün olmakla göze çarpan bu çalışma, kimi eksiklerine karşın bugün bile kaynak olma niteliğini kaybetmemiştir.

İzmirli'nin bunun dışında, dergiye en büyük katkısı biyografi tarzında kaleme aldığı makaleleri ile olmuştur. O, bu makalelerde özellikle İslâm düşüncesinde köşe taşı olmuş kişileri ve fikirlerini incelemiştir. Bu makaleleri tarih sırasına göre şöylece listeleyebiliriz.

1. "Şeyhü'l-Etubbâ Ebû Bekir Muhammed b. Zekerîyya er-Râzî, sayı: 1, yıl: 1925, s. 151-165.
2. "İbn Yunus ve İbn Heysem", sayı: 4, yıl: 1926, s. 45-73.
3. "Ebû Bekir Bâkullânî", sayı: 5-6, yıl: 1927, s. 137-172.
4. "Ebû Hayyan Ali b. Muhammed et-Tevhîdî", sayı: 7, yıl: 1928, s. 107-136.
5. "İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî", sayı: 9, yıl: 1928, s. 1-33.
6. "Ebû Ali Miskeveyh", sayı: 10, yıl: 1928, s. 17-33;
7. "Ebû Ali Miskeveyh", sayı: 11, yıl: 1929, s. 59-80.'

Görüldüğü üzere İzmirli'nin biyografisine yer verdiği kişiler, İslâm dünyasında gelişen fikrî hareketlerde önemli olmuş mütefekkir ve filozoflardır.¹² Bunların dışında da İzmirli, derginin iki sayısında Dürzî mezhebi hakkında bilgi vermiştir.¹³

B. İzmirli'nin İlk Dönem Kelâmı Hakkındaki Değerlendirmeleri

İzmirli yukarıda sıraladığımız biyografi türündeki makalelerinden özellikle ikisinde ilk dönem kelâmcıları hakkında bilgi vermektedir. Onun bu konuda özellikle bu dönemin iki önemli siması olan Bâkullânî ve Cüveynî'yi seçmesi bir tesadüf değildir. İzmirli Eş'arî ile başlayan ve Gazzâlî ile sona eren süreci kelâm ilminin gelişimi açısından önemli bulmaktadır. Fikirlerinin Gazzâlî'nin eserlerinden mülhem olduğunu belirten İzmirli¹⁴ böylece Gazzâlî öncesi hakkında bilgi vermek istemiştir.

İzmirli İslâm'da felsefe cereyanlarını anlattığı serinin hemen başında mütekaddimîn kelâmına dair görüşlerini de özetlemektedir. İzmirli İslâm düşüncesinin kelâmcılar dönemini oluşum, mütekaddimîn ve müteahhirin dönemleri olmak üzere üç bölümde ele almaktadır. Oluşum döneminin hicretin birinci yılının sonlarından başlayıp üçüncü yüzyıla kadar devam ettiğini belirten İzmirli, bu dönemde ortaya çıkan ilk fikrî tartışmalara ve bunun sonucunda oluşan Kaderiyye ve Mürcie gibi akımların görüşlerine temas etmektedir.¹⁵ Mütekaddimîn dönemini ise tercüme hareketleriyle başlatan İzmirli bu dönem fikriyatının oluşumunda Yunan eserlerinden yapılan tercümelerin büyük etkisinin olduğunu söyler. Bu tercüme ilk olarak Mu'tezile incelemiş ve buradan felsefî düşüncelerini geliştirmiştir. Her ne kadar bu dönemde felsefî konular tartışılıyorsa da adına felsefe denmiyor, hepsi kelâm adı altında toplanıyordu. Felsefe adı felsefenin aktarılmasından sonra ortaya çıkan Meşşâî ve İsrâkî okulları için kullanılmıştı. Mu'tezile içinde felsefî konularla kelâmı ilk birleştiren ilk kişi ise Ebû'l-Huzeyl el-Allâf'tır. O felsefeyi Bağdat'ta incelemiş sıfatlar konusunda filozoflara uyararak sıfatları Tanrı'nın özülüyle özdeşleştirmiştir. Fizik alanda ise Demokritos'un öğretisini benimseyen Ebû'l-Huzeyl ondan cevher-i ferd düşüncesini almıştır. Onun ardından gelen Nazzâm, Muammer, Süname ve Câhız gibi kelâmcılar da filozofların görüşlerinden büyük oranda

¹¹ İzmirli'nin "İslâm'da Felsefe Cereyanları", adlı makalesi ilk olarak derginin üçüncü yılı olan 1929 yılında 12. sayıdan itibaren yayınlanmaya başlamış, 1933 senesinde derginin 25. sayısına kadar sürmüştür. İzmirli'nin bu makaleleri daha sonra kitap haline getirilerek neşredilmiştir. Bk. İzmirli, *İslâm'da Felsefe Akımları*, (haz. Ahmet Özalp), İstanbul 1995.

¹² Er, Hamit, *İstanbul Dârü'l-Fünûnu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, s. 48.

¹³ İzmirli, "Dürzî Mezhebi, *DFİM*, sene: 1, sayı: 2, İstanbul 1926, s. 26-99; a.mlf. "Dürzî Mezhebi, *DFİM*, sene: 1, sayı: 3, İstanbul 1926, s. 177-234.

¹⁴ İzmirli İsmail Hakkı, *Mustasvî Sözleri mi, Tasavvufun Zaferleri mi ? Hakkın Zaferleri*, İstanbul 1922, s. 8. Aslında İzmirli Gazzâlî'ye karşı objektif bir bakış açısına sahiptir. Ona asıl hayranlığı felsefeyi Ehl-i sünnet okulu için izlenebilecek bir duruma getirmesinden dolayıdır. Bk. *İslâm'da Felsefe Akımları*, s. 202. Bununla birlikte İzmirli, İbn Rüşd'ün Gazzâlî'ye yönelttiği bazı eleştirileri haklı bulurken, İbn Sînâ'ya karşı ise Gazzâlî'ci bir bakış açısına sahip olmuştur. O Gazzâlî hakkında oldukça geniş telifler ortaya koymasına rağmen onu haklı çıkarmak gibi bir düşünce içinde de olmamıştır. Aksine onun haşr-i cismânî konusunda filozoflara haksızlık ettiğini düşünmektedir. Bk. Bayram Ali Çetinkaya, *İzmirli İsmail Hakkı, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İstanbul, 2000, s. 125-126.

¹⁵ İzmirli, *İslâm'da Felsefe Akımları*, s. 36-38.

faýdalanmışlardır. Aralarındaki ihtilâflı mevzulara rağmen kelâmî felsefe okulunu açanlar ise Ebû'l-Huzeyl ile Nazzâm'dır.¹⁶

İzmirli'ye göre Ehl-i Sünnet kelâmının asıl bânisi İbn Küllâb el-Basrî olmakla birlikte bu ekol Eş'arî ile yeni bir istikamet kazanmıştır. Bu ekolün teşekkülünde Ebu'l-Abbas el-Kalânî ile Bağdat tasavvuf şeyhi Haris el-Muhâsibî'nin de katkıları vardır. İnsan kudretinin fiil üzerindeki etkisini kabul etmeyen Eş'arî, fiili nedene bağlamayıp nedenselliği inkâr ederek Cebrîlere yaklaşmıştır. Böylece o, Fransız filozof Malebranche'in düşüncesini altı yüzyıl önce Doğu'da yaymış bulunmaktadır. Ardından gelen Bâkullânî ise Eş'arî öğretiyi geliştirmiş, düzeltilmiş ve isbât-ı vâcip için çeşitli öncüller koymuştur. Cüveynî ise bu yolu daha da genişleterek itikâdî alanda aklî düşüncenin önemini artırmıştır. Onunla birlikte kelâm ekolü en yüksek dereceyi bulmuş, mütekaddimîn dönemi sona ermiş, sonraki kelâmcılar arasında onun gibi kimse gelmemiştir. Öyleki Gazzâlî, Şehristânî ve Fahreddin Râzî dahil herkes onun yolundan gitmiş hatta Muhyiddîn İbn Arabî *Fütûhât-ı Mekkiyye*'nin başlarına *el-İrşâd*'dan aldığı akideleri yazmış, filozof İbn Seb'in kelâmının temel öğretilerini bu eserden iktibas etmiştir.¹⁷

İzmirli'nin mütekaddimîn dönemine dair görüşlerini ana hatlarıyla özetledikten sonra onun Bâkullânî ve Cüveynî hakkında yazdığı makalelerinden hareketle ilk dönem kelâmcıları hakkındaki değerlendirmelerine geçebiliriz.

1. Ulûhiyet

a. Allah'ın Varlığının İsbâtı

İzmirli'ye göre ilk dönem kelâmcıları âlemin yapısını cevher-araz yöntemine göre izah etmişlerdir. Bununla amaçları fizik âlemden metafizik ilke ve hakikatlere ulaşan bir köprü kurarak Allah'ın varlığını ispatlamaktır. Mütekaddimîn kelâmcılarına göre âlemin hudûsu ispatlandığı taktirde onun bir yaratıcıya olan ihtiyacı da temellendirilmiş olacaktır. İzmirli'ye göre cisimlerin yaratılmışlığı meselesi ilk olarak Cehmîye ve Mu'tezile tarafından teşbih konusunu çözmek amacıyla ortaya atılmıştır. Buna göre cisimlerin yaratılmışlığı kanıtlandığında Cenâb-ı Hakka cisim denemeyecek, ayrıca sıfât ve fiillerin onunla kâim olmadığı da izah edilmiş olacaktır. Ancak sonraları cisimlerin yaratılmışlığı meselesi Eşarî kelâmcılar tarafından dîni bir delil olarak kurgulanmıştır.

İzmirli'ye göre ilk dönem kelâmında Allah'ın varlığını ispat için kullanılan cevher-araz yöntemi, bazı mukaddimeler üzerinde tatbik edilmektedir. Buna göre cevher-i ferd sâbit olunca hendesi özelliği gereği bir mekanda bulunması (mütehayyiz) gerekli olur. Mekanda bulunan her varlık ise zorunlu olarak hâdistir. Çünkü mekânda bulunan cevher ya hareketli ya da sâkin olmak durumundadır. Hareket ve sükûn ise hâdislik alametidir. Buna bağlı olarak hâdis varlıklara mahal olan mekân da hâdis olur. Böylece cisimlerin hudûsu, hareket ve sükûnun hudûsu ile ispat edilmektedir. Sâbit ve mütemâsil (birbirine benzer) olan cevher-i fertlerin bekâsı ve birbirinden ayrılması ise ancak arazlarla olur. Bu dönemde filozoflar ise heyûla ve sûret arasındaki telâzümü ve suret-i neviyyeyi kabul ediyorlar, cisimlerin temâsülüne ise karşı çıkıyorlardı. Bunun sonucu olarak cisimlerin çeşitli fiillerini Kâdir-i Muhtâra değil, sûret-i neviyyeye isnâd ediyorlardı. Buna karşın cisimlerin temâsülünü kabul eden kelâmcılar, bu fiilleri Kâdir-i Muhtâra isnad etmekte, bunun sonucunda hâdis olmaları gerektiğini söylemekteydiler.

İzmirli'ye göre ilk dönem kelâmcıları, Allah'ın ispatına giden yolda cisimlerin yaratılmışlığını temellendirmek amacıyla zincirleme önermeler oluşturdular. Âlemin yaratılmışlığının ispatı konusunda ise araz kavramına merkezî bir önem vererek "arazın arazla kâim olamaması" ve "arazların iki zamanda bâkî kalamaması" gibi ilkeler ihdâs ettiler. Arazların süreksizliğini ispat için ise "arazın arazla kâim olamayacağı" ilkesine ve buna bağlı olarak "cisimler arazlardan hali olamaz", öncülüne ihtiyaç duydular. Böylece arazlardan hâlî olamayan cisimlerin de hâdis olduğu ortaya konulmuş oldu. Fakat birbirini takip eden bu önermelerin bir noktada durması zorunlu görüldü. Bu amaçla "evveli olmayan havâdis mümteni'dir" öncülü kabul edildi. Diğer bir tabirle, âlemin bütün cüzlerini oluşturan cevherlerin ve aynların sonsuza doğru geri gitmesi anlamına gelen teselsülün câiz olmadığına karar verildi. Çünkü havâdisin geriye doğru sonsuzluğu kabul edildiği taktirde varlıkların kıdemi gerekecek, bu durumda arazdan hâlî olamayan cisim de hâdis olamayacaktı. Bunun için havâdisin sonsuzluğunun imkansızlığı ilkesi kabul edildi ve bunu ispat için burhân-ı tatbîk deliline müracaat edildi. Bu delil filozoflar tarafından kullanılsa da uygulama noktasında aralarında önemli farklar bulunmaktadır.¹⁸

¹⁶ İzmirli, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁷ İzmirli, *a.g.e.*, s. 40-43.

¹⁸ İzmirli, "Ebû Bekir Bâkullânî", *Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sayı: 5-6, yıl 1926, s. 155.

b. İlâhî Sıfatlar

İzmirli, kelâm geleneğine bağlı kalarak Allah'ın zâtının ve sıfatlarının aklî delillerle bilinip kabul edilebileceği görüşünü devam ettirmiştir. Çünkü Allah mefhûmu hayal gücü ile ulaşılan soyut bir tasavvur değil, gerçekten mevcut, akılla bilinen ve vâkıya mutabık bir tasavvur olmalıdır.¹⁹ İzmirli makalelerinde kelâmcıların sıfatullah konusundaki ihtilâflarına da değinmektedir. Ona göre bu dönemde Selefiyye ve ona uyan Ehl-i isbât, haberî sıfatları naslarda olduğu gibi benimsemekte, bu babda teşbih, tekyîf, ta'tîl ve tahrîfi ise kabul etmemektedir. Yani onlar bütün haberî sıfatları, mahlûkâtın sıfatına benzetmeksizin, keyfiyetini belirlemeksizin, nefy ve inkâr etmeksizin ve manayı zâhîrîyi bozmaksızın Celâl-i Sübhânîsine layık olduğu şekilde kabul ediyorlardı. Bu dönemde Ehl-i tevil ise sıfat-ı celîleyi zâhîrî üzere haml etmeyip zorunlu olarak te'vîl cihetine gidiyordu. Sıfatları te'vîl etme görüşü öncelikle Cehmiyye tarafından ileri sürülmüş, oradan Mu'tezile'ye geçmiş, Cüveynî'den itibaren de Eş'ariyye'ye dâhil olmuştu. Cüveynî, haberî sıfatlar hakkında kat'î deliller bulamadığı için, in'ikâs-ı edilleye dayanan haberî sıfatları inkâr etmiştir. Bu konuda Eş'ariyye ve Selefiyye ile beraber olan Bâkullânî, "vech, yedeyn, ayneyn, rahmet ve gazap" gibi sıfatları zâtî sıfatlardan sayıyor, "istivâ ve kıyâmette Allah'ın gelmesi" gibi fiilî sıfatları da kabul ediyordu. Bâkullânî gibi İsfârî'nî ve İbn Fûrek de mütevâtir naslarda vârid olan tüm haberî sıfatları kabul etmişlerdir.

Cüveynî kadîm Eş'arî ulemânın kabul ettiği "yedeyn, ayneyn, vech", gibi haberî sıfatları ise tevil etmekte, naslarda bu sıfatları kesin olarak bildiren bir şeyin olmadığını, aklî ya da naklî kesin bir delil olmaksızın sıfattan söz etmenin ise yanlış olduğunu belirtmektedir. Cüveynî, yedi sıfatı ise tevilden kaçınarak, filozoflara ve Mu'tezile'ye karşı savunmaktadır. Fakat o, haberî sıfatları Ehl-i isbâta karşı inkâr etmektedir. Buradan onun ilim ve irade gibi sıfatlar hakkındaki nasları kesin bulduğunu, "rahmet, gazab ve yed" gibi sıfatlar hakkındaki nasları ise kesin bulmadığını anlayabiliriz. Aslında Cüveynî, haberî sıfatları kesin delil bulamadığından dolayı inkâr ediyor, in'ikâs-ı edille düsturu gereğince ortadan kaldırıyordu. Cüveynî'nin ortaya sürdüğü tevil kanunu "akıl ile bilineni tevil etmemek, akıl ile bilineni tevil etmek" metodudur. Fiilî/ihyârî sıfatlar, yani meşîet-i Bârî'ye taalluk eden fiilî sıfatlar ise zaten Ehl-i Sünnet ilm-i kelâmını vazeden İbn Küllâb el-Basrî tarafından ihdâs olunmuş, Eş'arî mezhebinin bir rûknü sayılmıştır.²⁰

2. Tabiat Felsefesi

İzmirli ilk dönem kelâmının tabiat felsefesinin merkezinde atom kavramının yer aldığını bildirmektedir. Bu düşüncenin ilk olarak Cehmiyye ve Mu'tezile tarafından ortaya konduğunu belirten İzmirli, bu konuda Ebü'l-Huzeylî özellikle zikretmektedir. Ebu'l-Hüzeyl ile başlayan atom düşüncesi onun ardından mütekelimînin çoğunluğu tarafından kabul görmüştür. Bununla birlikte İzmirli ilk dönemde müslümanların cevher-i ferdin ispatı konusunda icma' ettiği iddiasını ise doğru bulmaz. Bu dönemde atom düşüncesi başta Nazzâm ve İbn Hazm olmak üzere, Küllâbiyye, Neccâriyye, Hâşimiyye, Dirâriyye ile Kerrâmîyye fırkalarından bir çok kişi tarafından şiddetle reddedilmiş, Mu'tezile'den Ebü'l-Hüseyn el-Basrî ise bu konuda şüphe duymuştur. Atomun reddi müteahhirîn dönemde Fahreddîn er-Râzî ve İbn Teymiye tarafından da dile getirilmiştir. İzmirli, Cüveynî'nin de bazen cevher-i ferdin varlığından şüpheye düştüğünü belirtirken, bu konuda detaya girmez.²¹ Ona göre cüz'ü lâyeteccezzâ fikrini Eş'arî ile birlikte kelâmın mukaddimelerinden biri haline getiren kişi ise Bâkullânî'dir.

İzmirli, kelâmcılar tarafından kullanılan cevher-i ferdin Antik Yunan'da materyalist felsefî anlayışa sahip kişilerce icat edildiğini belirtmektedir. Ancak kelâmcılar bununla âlemin hudûsuna ulaşmayı hedeflerken maddeciler cevher-i ferdlerin ezeli ve sonsuz sayıda olduğunu ve kendiliğinden tabiî hareketlere sahip olduğuna inanmaktadırlar.²² Bunun gibi kelâmcılarda atom ne fiilen ne de vehmen bölünemezken, Demokritos'ta yalnızca fiilin bölünemez, vehmen ve farazî olarak bölünebilir. Kelâmcılar bu durumu cüz'üllezi lâ yetecezze' (parçalanamayan parça) tabiriyle ifade etmişlerdir. Şüphesiz bu husus aynı kavramı kullanan her iki grubu, birbirinden tamamen farklı noktalara götürmektedir. İzmirli'ye göre kelâmcılar cevher-i ferdlerin birbirine benzer (mütemâsil) ya da birbirinden farklı (mütehâlif) olması konusunda ihtilafa düşmüşlerse de sonradan umumiyetle benzer olduğu etrafında birleşmişlerdir.

İlk dönem kelâmcıları atomcu tabiat anlayışına paralel olarak zamanı da atomlardan oluşan bir süreç olarak algılamışlardır. Buna göre zaman-ı ferd, şimdiki zamanda gerçekleşen ve bölünmeyen, iki mesafe arasındaki bir hareketten ibarettir. Hareket hariçte mevcut olduğu gibi zaman-ı ferd de hariçte mevcuttur. Zaman-ı ferd, tamamen şimdiki zamana intibak etmektedir. Hareket ise bir kevn olup, meydana gelmesi için bir mekana ihtiyacı

¹⁹ İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, II, 3.

²⁰ İzmirli, "Bâkullânî", s. 158; a.mlf, "İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî el-Cüveynî", *Dârü'l-Fünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*, sayı: 9, yıl: 1928, s. 16.

²¹ İzmirli, "Cüveynî", s. 14.

²² İzmirli, "Bâkullânî", s. 153.

vardır. Tavassut manasına gelen hareket bir mesafenin evvelinden âhirine kadar devam eder. Böylece kişi zihninde bu sürekliliği birleştirerek algılar.²³ Zaman-ı ferd bölünemeyince zamanın arazlarından olan hareket de bölünemez. Çünkü hareket bölünmeyince ona uyum sağlayan mesafenin ve cismin de bölünememesi gerekir. Böylece kelâmcılara göre cevher-i ferd deliline bağlı olarak zaman-ı ferd düşüncesi de hâdis olur.

İzmirli'ye göre cisimler atomlardan oluşunca bu atomların hareket etmeleri için bir boşluğun varlığını kabul etmek gerekli olmuştur. Kelâmcılar atomların içinde hareket ettiği bu boşluğu halâ olarak isimlendirmişlerdir. Böylece cisimler halâda hareket eden atomların birleşmesinden ve düzeninden ibaret hale gelmiştir. Halâ fikrine Demokritos felsefesinde de yer verildiğini belirten İzmirli, burada cisimden mücerret olan boyuta "halâ", cisme yakın olan boyuta ise "melâ" denildiğini vurgulamaktadır. Kelâmcıların kabul ettiği "halâ" ise boş bir mekandan ibarettir. Kelâmcılar halâyı ispat ederek cevherlerin birbirine temâsına karşı yöneltilebilecek bir i'tirâza cevap vermişlerdir. Buna göre aralarında halâ bulunan cevher-i ferdlerin birbirlerine temâsı gerekmez. Ayrıca kelâmcıların inşa ettiği bu sistemde âlemin hudûsu da halâyı gerektirmektedir. Çünkü cevher-i ferdin varolması için bir mekana ihtiyaç vardır. Mekanın varlığı da boşluğun varlığını gerekli kılar. Kelâmcılar atom ve halâ kavramlarını işlerine yarayacak şekilde kullanmışlar, atomun kendinden kaynaklanan (binefsihî) tesir gücünü ise yok saymışlardır.

İzmirli'ye göre, ilk dönem kelâmcılarında duyulur âlemin ana damarını oluşturan cevher-i ferd ve halâ meselesi, sonrakiler tarafından şiddetle eleştirilmiştir. İlk dönem kelâmında bu iki kavram, metafiziğe geçişte köprü görevi gören kavramlardır. Onların bu metodu, tabiat felsefesinde heyûlâ ve suret nazariyesine dayanarak halânın varlığını mümkün görmeyen filozoflarınkinden tamamen farklıdır. Kelâmcılar köprüyü geçince âlemin yaratılmışlığına vararak Yaratıcı'yı ispat etmeyi amaçlarken; filozoflar başka bir köprüden geçerek âlemin kâdemine varıyorlar, Vâcib'in ispatını ise âlemin imkânı metoduna göre yapıyorlardı. İzmirli'ye göre modern felsefenin kabul ettiği "yaratılış nazariyesi" kelâmcıların görüşünü desteklemektedir.

İzmirli'ye göre ilk dönem kelâmcılarının tabiat anlayışında önemli olan diğer bir kavram da arazdır. Aslında arazların yaratılmışlığı esasına dayanan hudûs delilinde araz kavramı cevherden daha önemli bir konuma sahiptir. Kelâmcılara göre araz, bizzat mütehayyiz olmayıp, cevher ile kâim olan varlıktır. Bu konuda onlar filozoflara muhalefet ederek arazın arazla kâim olmasını mümkün görmemişlerdir. Kelâmcılara göre iki zamanda varlığını sürdüremeyen arazlardan biri sona erdiğinde onun yerine bir benzeri getirilir ve böylece arazın bekâsı sürekli olarak Allah'ın iradesi ile sağlanır. Bu şekilde Cenâb-ı Hak "sürekli yaratan" konumunda bulunur. Cevherin bekâsı da arazın varlığına bağlı olduğuna göre, âlemin varlığını sürdürmesi için bir Yaratıcı'ya muhtaç olduğu ortaya çıkar. İzmirli'ye göre, mevcûdâtın muhafazası için, her an kudret-i ilâhiyenin taallukunun icap ettiğini söyleyen Fransız filozofu Descartes' da bu konuda mütekellimin ile hemfikirdir.²⁴

3. Mantık İlminin Reddi ve İn'ikâs-ı Edille Meselesi

İzmirli'ye göre mütekaddimûn döneminin karakteristik özelliklerinden biri de bu dönemde Aristo mantığının reddedilmesidir. Bu konuda kelâmcılar arasında geniş bir mutâbakat olduğunu söyleyen müellifimiz, Hanbelî kelâmcılardan İbn Akil, Ehl-i Sünnetten Bâkullânî ve Cüveynî, Mu'tezile'den Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî ile Kadı Abdülcebbar, Şîa'dan Nevbahî ve Kerrâmîye'den İbnü'l-Heysem'in bu görüşte olduğunu belirtir. İzmirli'ye göre her ne kadar tercüme devrinde mantık ilmi bir miktar yükselerek filozoflar tarafından ilgi duyulmuşsa da mütekellimîn ona ilgi göstermemiştir. Bunun nedeni, kelâmcıların mantık usûlü kabul olunduğunda buna bağlı olarak kelâma mahsûs delillerin de inkâr olunması gerekeceğine dair endişeleridir. Onlara göre felsefî mantık ile kelâmın mukaddimleri arasında bulunan temel farklar bu iki disiplin arasında bir mesafe meydana getirmektedir. Mantık biliminin temellerini, aklî bileşim (terkîb-i aklî) ile dış dünyada tabîi küllînin kabulü oluştuyordu. Böylece küllî kavramların hariçte varlığı ile "mahiyet" ve "ayn" olmak üzere biri zihinde diğeri ise zihnin dışında iki şeyin varlığı kabul ediliyordu. Halbuki kelâmcılara göre küllî kavramlar tamamen zihni ve soyut olup dış dünyada herhangi bir karşılıkları yoktu. Buna göre evrende biri öz (zât) diğeri ise görülen varlık olmak üzere iki şey kabul etmek ise doğru değildi. Bu yüzden birbirine tetâbuk eden iki ayrı şey yoktu, dolayısıyla külliyât-ı hamse tasnifleri ve Aristo'nun kategorileri de yanlıştı. Kelâmcılar mahiyetlerin aklî terkiplerini reddetmeyi kelâmın öncüllerinden sayıyorlardı.

Ayrıca kelâmcılar Aristo'da olmayan, "burhân-ı temânû", "cüz'i lâ-yetecezzâ" ve "arazların anlık olması" gibi farklı görüş ve konulara da sahipti. Bir diğer farklılık ise tanımla (tarîf) ilgiliydi. Tanım konusunda had (sınırlama) ve resm (betimleme) ayrımı yapan mantıkçılar, had için cins ile fasl arasında bir terkîbî şart görmelerine karşılık, kelâmcılar tanımla temyiz için yapıyorlardı ve bunun için cinsi zikretmeye gerek duymuyorlardı. Filozoflar ise tarîfî had ve resm diye ikiye ayırdıktan sonra her ikisini tam ve nâkıs kısımlarına ayırarak, haddü tâm ve nâkıs

²³ İzmirli, "Bâkullânî", s. 150.

²⁴ İzmirli, "Bâkullânî", s. 152.

resmi, resm-i tâmda ise terkîbî şart koşuyorlardı. Bu durumda tam had yakın cins ile uzak ayırmadan, eksik had uzak cins ile yakın ayırmadan, tam resm ise yakın cins ile özallikten (hâssa-i lâzime) terkib etmekteydi. Bir türün (nev), bir mahiyetin cins ile ayırmadan (fasl) ya da cins ile özallikten (hâssa) bileşmesi ise aklî ve zihnî bir bileşim idi; yoksa nesnel ve dışsal bir bileşim değildi. Kelâmcılara göre ise tanımdan (tarif) maksat, tanımlanan şeyi diğerlerinden ayırmaktır. Bu ise ancak gerekli özelliklerin (havâss-ı lâzime) belirlenmesi ile yapılabilirdi. Bu nedenle cins ve fasla ihtiyaç yoktu. Hatta Bâkullânî ve arkadaşları müşterek olan bu sıfatı zikr etmeye bile gerek duymuyorlardı.²⁵

İzmirli'ye göre, tüm bu nedenlerden dolayı mütakellimîn nazarında mantık ilmi ile kelâm usûlü birleşmiş, bunlardan birinden vazgeçmek gerekmiştir. Kelâm usûlünden vazgeçilemeyeceğine göre mütakaddimûn kelâmcıları Aristo mantığını diğer bir tabirle formel mantığı şiddetle reddetmişlerdir. Bu durum Gazzâlî zamanına kadar devam etmiş, in'ikâs-ı edilleyi reddeden Gazzâlî, mahiyetlerin hariçte varlığını kabul etmiştir.

İzmirli, mütakaddimîn kelâmcıların küllî hakkındaki fikirlerinin büyük bir ilmi kıymete sahip olduğunu ve İngiliz filozofu Stuart Mill ile Alman filozofu Kant'ın da bu konuda kelâmcıları takip ettiğini söylemektedir.²⁶ İzmirli'nin bu tavrı onun kelâm ilmini yeni felsefe ile birleştirme çabalarının bir sonucudur. İzmirli ilk dönemden itibaren başlayan kelâm-felsefe ilişkisinin, İslâm inançlarına aykırı olan meselelerin reddi konusunda sürdürülmesi gerektiğini düşünmektedir.²⁷

İzmirli'ye göre ilk dönem kelâmcıları felsefî fikirlerin çeşitli yollarla İslâm âlemine intikâlinin hemen ardından bu düşüncenin zararlı yönlerine karşı İslâm'ı savunmak istemişlerdir. Aslında Allah'ın tevhidini, Kur'ân-ı mübînî ve peygamberin vahyini kabul eden İslâm felsefesi ile bu esasları müdafaa için ortaya çıkan İslâm kelâmı arasındaki alaka kesilmiş ise de, her iki taraf müntesipleri, Kur'ân lafızlarını kendi bakış açılarına göre yorumlamaya devam etmişlerdir. İzmirli'ye göre dînî meseleleri izah noktasında nazar ve istidlâlî ilke edinen bu iki disiplinin uyuşmadıkları asıl konu metafiziktir. Bu nedenle ilk dönem ilm-i kelâmının amaçlarından biri de felsefenin metafizik konusundaki hatalarını ortaya çıkarmaktır. Hatta İzmirli, felsefe medresesini ikmâl eden İbn Sina'nın karşısında Bâkullânî'yi bulduğunu söylemektedir.²⁸

İzmirli makalelerinde, ilk dönemde özellikle Bâkullânî tarafından ortaya konan ancak Eş'arîlerin çoğunluğu tarafından da kabul edilen in'ikâsı edille meselesine geniş yer vermektedir. Ona göre delilin bâtil olması durumunda medlûlün de bâtil olması sonucunu gerektiren bu konu, Bâkullânî'nin iman esaslarını ispat için ortaya koyduğu mukaddimeleri, akâid yerine koymasının bir sonucudur. Dolayısıyla bu mukaddimeler inkâr edildiğinde bunun sonucu olan delil de reddolunuyor, kelâmî delillerin reddi iman akîdelerinin de inkârını gerektiriyordu. Bu metot, mütakaddimîn kelâmcılarının son derece sadık kaldıkları bir metottur. İlk dönemde, özellikle Eş'arî kelâmcılar, in'ikâs-ı edille gereğince cevher-i ferdin ve temâsülû ecsâmın nefyini mülhidlerin sözü olarak görüyorlar, âlemin hudûsu hakkında kullandıkları delili, dinin aslından sayıyorlardı. Bu durumda, bu delili iptale götüren söz de mülhid kavli olmaktadır.²⁹ Hasmin delilini reddetmek ile hasmin bu delille savunduğu şeyin (medlûl) yokluğunu bilmek arasında zorunlu bir ilişki olmadığını belirten İzmirli, delilin yokluğunun medlûlün de yokluğunu gerektirmediğinin altını çizmektedir. Ona göre bu konu Gazzâlî ile birlikte önemini kaybetmiş, sonrasında da iltifat görmemiştir. İzmirli'ye göre modern felsefî anlayış da in'ikâs-ı edille konusunda müteahhirîn kelâmcılara hak vermektedir.³⁰

4. Rûh

İzmirli'nin makalelerinde diğerlerine nazaran daha geniş bir yer ayırdığı konulardan biri de ruhtur. Ona göre, ilk dönem kelâmcıları ruh hakkında bir türlü uyuşamamışlardır. Ruh araz olarak kabul eden Bâkullânî, mütakellimînin çoğunun da bu görüşte olduğunu söylemektedir. Onun açıklamalarına göre, cesetteki ruh biri

²⁵ İzmirli, "Bâkullânî", s. 148. Bu konuda ayrıca bk. İzmirli, *İslâm'da Felsefe Akımları*, s. 44-46.

²⁶ İzmirli bu filozofların isbât-ı vâcib delillerini eleştiren Kant'ın, "delil ile sâbit olan yalnız zihnî vücûddur, sonuçta o da vücûdu hâricîye dönüşmektedir, dediğini belirtir. Bk. İzmirli, "Bâkullânî", s. 149.

²⁷ İzmirli'nin burada bahsettiği felsefe Yunan felsefesi değildir. Ona göre Yunan felsefesinin hükmü sona ermiştir. Bu nedenle onu atıp yerine İngiliz, Alman ve Fransız felsefesini koymak gerekmektedir. Kelâm kitaplarında dinler ve mezheplerle ilgili eserlerde çokça adları geçen Tales, Anaksagoras, Sokrat, Eflatun, Aristo vb. Yunanlı filozoflar yerine Bacon, Descartes, Spinoza, Kant, Comte, Hamiltoni Stuart, Mill, Bergson ve benzeri batılı filozofları zikretmek daha layıktır.

²⁸ İzmirli, "Bâkullânî", s. 141.

²⁹ İzmirli, "Cüveynî", s. 15.

³⁰ Felsefe-i cedide müntesipleri pozitivistlere (isbâtıyyûna) karşı metafiziğin kanûnî bir ilim olduğunu müdafaa ederken şu sözleri sarfetmektedirler: "Metafizikçiler arasında fiilen uygunluk (tevacufuk) yok ise, bundan gerçekte de (hakkan) uygunluğun olmadığı sonucuna varılamaz. Bunun gibi bir hakikatin henüz keşfedilememiş olmamasından o hakikat asla münkeşif olmayacak sonucu da çıkmaz. İzmirli, "Bâkullânî", s. 141.

ceset ile kaim olan hayat, diğeri nefes olmak üzere iki kısımdır. Bu konuda İsfârâînî de onunla aynı görüştedir. Bir çok konuda Bâkullânî'ye muvâfakat eden Kadı Ebu Ya'lâ ise bu hususta ondan ayrılmaktadır. Buna göre ruh cisim olup bedenın cüzlerindeki hava gibidir. Cüveynî ise ruh meselesinde Nazzâm ile mütekaddiminden bir topluluğun nazariyesini kabul ederek kelâmcıların cumhûrundan uzaklaşmıştır. Ona göre rûh, latif bir cisim olup, gül suyunun güle sirâyetinde olduğu gibi bedene sirâyet etmiştir. Rûh bedene sirâyet ettiği müddetçe, ceset hayatta kalır, ayrıldığında ise hayatını kaybeder. Adet-i ilahiyye bu yolda cârîdir. Cumhûru mütekellimince tercih edilen görüşte rûhun yapısı (heykel) duyu organlarıyla algılanabilir (mahsûs). Bununla birlikte İzmirli, rûh hakkındaki en kesin sözün "De ki ruh Rabbin emrindendir"³¹ ilâhî sözü olduğunu da kaydeder.

5. Diğer Konular

İzmirli İsmail Hakkı makalelerinde bazı konulara ise kısaca değinmiştir. İzmirli'nin genelde klasik kelâma ait ihtilâflı meselelerden oluşan bu konular hakkındaki görüşleri de kısaca şöyledir:

İzmirli'ye göre ilk dönemde özellikle Ehl-i sünnet âlimleri, nübüvvete ait olan ilmin ancak mucize ile sabit olduğunu kabul etmişler, bu nedenle peygamber dışındaki kişilerden harikulâde olayların sübûtunu inkâr etmişlerdir. Sebep ve sonuç arasında akli bir zorunluluk görmeyen bu âlimlere göre mucize, resûlün fiili olmayıp peygamberlik davasına uygun olarak Allah'ın peygamberini tasdik etmesinden ibarettir. Gazzâlî ise, bu konuda mütekaddimîn kelâmcılarından farklı olarak nübüvvetin ispatından mucize yöntemini kabul etmemiştir.³²

Bu dönemde imanın yalnızca tasdikten ibaret olup olmadığı,³³ hüsün ve kubhun akli mi yoksa şer'i mi olduğu,³⁴ Allah'ın noksan sıfatlardan tenzihinin sem'i mi yoksa akli mi olduğu³⁵ gibi konular da tartışılmıştır. Bir sıfat teorisi olan hâl görüşü ise bu dönemde Ebu Hâşim el-Cübbâî, Bakıllânî, Ebu Ya'lâ ve Cüveynî tarafından kabul görmüş, ancak Cüveynî'nin ömrünün son döneminde bundan döndüğü iddia edilmiştir.³⁶

İzmirli'ye göre ilk dönem kelâmcıları hudûsu âlem deliline bağlı olarak mücerredâtın (soyut varlıklar) hâricte sübûtunu da inkâr etmişler, maddî âlem dışında başka bir âlem kabul etmemişlerdir. Gazzâlî'den sonraki dönemde de bu görüş çoğunlukla devam ettirilmiştir.³⁷ Rüyettullah konusunda ise Eş'arîler, mevcudâtın görülmesinin ve beş duyuyla hissedilmesinin mümkün olduğu kanaatinde olmuşlardır. Bu görmeden hasıl olan lezzet konusunda ise ihtilaf edilmiş, Cüveynî bu durumu kabul etmezken, Gazzâlî ona muhalefet etmiştir.³⁸

İzmirli "istirsâl" gibi pek de bilinmeyen bir konuya da temas etmektedir. Buna göre bu konuda ilk dönemde Cüveynî başta olmak üzere kelâmcıların çoğu filozoflarla tartışmıştır. İzmirli'ye göre istirsâl, sonsuzun temyiz ve tafsilinin olmadığı, sonsuz olanın bir diğerinden ayırdedilemeyeceği esasına râcîdir. Cüveynî'ye göre ilm-i Bârî sonsuz cevherlere ancak istirsâl tarikiyle taalluk eder. Yani Allah'ın ilmi sonsuz cevherlere fertlerden birini diğerinden ayırdedecek şekilde tafsilatıyla değil, bir ilm-i küllî ile taalluk eder ve buna istirsâl denir. Cüveynî'nin ilm-i Bârî'nin cüz'iyât-ı maddiyyeye her şeyi tafsilatıyla bilecek şekilde küllî bir ilimle taalluk ettiğini açıkça ifade ettiğini bildirir İzmirli, ondan sonra Gazzâlî'nin bu meselede filozofları tekfîre kadar gittiğini söylemektedir.³⁹

İzmirli meşiet ve muhabbet arasında fark bulunup bulunmadığı konusunun da ilk dönemde tartışıldığını, bu konuda farklı kanaatlere sahip olanların bulunduğunu bildirmektedir. Ona göre bu ikisi arasındaki fark kaldırıldığında konu kötülük problemi açısından mahsurlar taşımaktadır.⁴⁰

İzmirli'nin makallerinde yer verdiği diğer konular ise; gayr-i müslime nimet, kelâm-ı İlâhîyi ışırtmak, kulun kudreti, zulmün makdûr olup olmaması, melekler ve peygamberlerden hangilerinin daha efdal olduğu, i'câz-ı Kur'ân, iman, imanda istisnâ ve taklit meseleleridir.

³¹ İsrâ 15/85.

³² İzmirli, "Bâkullânî", s. 161-162; a.mlf., "Cüveynî", s. 19.

³³ İzmirli, "Bâkullânî", s. 165; a.mlf., "Cüveynî", s. 20.

³⁴ İzmirli, "Bâkullânî", s. 160; a.mlf., "Cüveynî", s. 19.

³⁵ İzmirli, "Cüveynî", s. 17.

³⁶ İzmirli, "Cüveynî", s. 15.

³⁷ İzmirli, "Bâkullânî", s. 159; a.mlf., "Cüveynî", s. 14.

³⁸ İzmirli, "Cüveynî", s. 18-19.

³⁹ İzmirli, "Cüveynî", s. 27-28.

⁴⁰ İzmirli, "Cüveynî", s. 18.

Sonuç

İzmirli'nin *Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmûası*'nda kaleme aldığı ilk dönem kelâmcıları hakkındaki değerlendirmeleri, daha çok onun kelâma dair eserlerinde yer verdiği görüşlerinin bir özeti ve uzantısı niteliğindedir. Burada İzmirli daha çok ilk dönem kelâmının ulûhiyet ve tabiat konularına bakışı hakkında bilgi vermiş, kelâmcıların mantık ilmine olan tepkilerinin perde arkasını incelemiş, dönemin tartışmalı konuları hakkındaki görüşlerini nakletmekle yetinmiştir.

İzmirli, ilk dönem kelâmcılarına ait değerlendirmelerini Modern Batı filozoflarıyla mukayese ederek, düşünceler arasında paralellikler kurmaya çalışmıştır. Ancak bu yaklaşım derinlemesine bir tahlil düzeyinde olmayıp, yüzeysel bazı benzerliklere işaret etmekten ibarettir. İzmirli'nin bu tespitleri her iki alan arasında mukayeseler yapmak isteyen araştırmacılara ışık tutması bakımından önemlidir. Ayrıca Hilmi Ziya Ülken'in de ifade ettiği gibi bu mukayeseler, dönemin medrese bilgisinin ufku genişletmesi bakımından da dikkate değer olduğu düşünülmelidir. İzmirli, ilk dönem kelâmının felsefe ile olan ilişkisine işaret ederek, kelâm ilmini yeni felsefe ile birleştirme hedefine yönelik sağlam bir zemin tesis etmeye çalışmaktadır. Geçmişte kelâm âlimleri inkârcılara ve İslâm felsefecilerine karşı koyarken devirlerinin geçerli felsefesinden ve onun metodlarından istifade ettikleri gibi bugün de yeni ilmi kelâmın İslâm inançlarına aykırı olan meselelerin reddi konusunda modern felsefeyle birleşmesi gerekmektedir.

İzmirli makalelerinde kelâm tarihi ve konuları hakkında klasik tasnife bağlı kalarak bilgiler vermektedir. O, yaygın anlayışa uygun olarak kelâm tarihinde Gazzâlî'yi bir dönüm noktası olarak görmekte, mütekaddimîn kelâmcıları tarafından yanlış değerlendirilen bir çok konunun onun tarafından düzeltilildiğini belirtmektedir. O, herhangi bir konuda tek bir mezhebi takip etmek yerine tüm mezheplerden hakikat olanı almayı tercih eder bir şekilde yorumlarını sürdürmüştür. İzmirli'nin biyografik makalelerinde dikkat çeken hususlardan biri de onun Mâtürîdî'nin ya da Mâtürîdî mezhebine mensup âlimlerin görüşlerine hemen hemen hiç yer vermemesidir.

İzmirli'nin ilk dönem kelâmcılarının görüşlerine yer verdiği makaleleri düzenli, planlı ve metotludur. Burada o, derin bir tahlile girmeksizin, belirli bir sistematik içinde kısa ve açık ifadelerle fikirleri nakletme gayreti içindedir. İzmirlinin muhtemelen selef metodunu takip etmesinin bir sonucu olan nakilciliği ile övündüğü, nakillerde tahrife ve yanlış anlamaya meydan vermediği, delile dayanmayan bir fikri kendine mal etmeme konusunda titiz davrandığı görülmektedir. Teorileri, delilleri ve metodları oldukça anlaşılır bir dille sunan İzmirli, değerlendirmelerinde felsefe ve mantık ilimlerine olan vukûfiyetini de ortaya koymaktadır. O özellikle kelâmcıların görüşlerinin mantık ve felsefe ile mukayesesine özen göstererek disiplinler arası irtibatın önemine işaret etmektedir. Onun makalelerinin özgün yanlarından biri de dilinin sadeliği ve akıcılığı yanında, hem klasik hem de yeni kelâm ilmiyle ilgili değerli aktarımlara dayanması, eski ile yeni arasında köprü kurma çabasında bulunmasıdır.